

PSEUDO-ARISTOTELIAN TEXTS IN MEDIEVAL THOUGHT

Mezinárodní konference, Cluj-Napoca, 28.–30. září 2016

Řekne-li se Aristotelés, vybaví se člověku zpravidla některé z jeho velkých filosofických děl, na nichž se zakládá jeho věhlas a která dodnes tvoří povinnou četbou každého studenta filosofie. Ve středověku, období Aristotelovy největší slávy a nejintenzivnější recepce, tomu nebylo jinak. Kromě autentických děl – *Fyziky*, *Metafyziky*, *Nikomachovy Etiky*, *Politiky* a dalších – byla však tehdy *Filosofovi*, jak byl Aristotelés v té době označován, navíc připisována celá řada spisů a spisů pseudoepigrafického charakteru. O Aristotelově autorství některých z nich panovaly pochybnosti již tehdy, většinu z nich však z *Corpus aristotelicum* vyloučilo teprve kriticko-filologické aristotelské bádání 19. století, které dodnes tvoří základ našeho vymezení kánonu Aristotelových děl.

Za otce moderního bádání o pseudoepigrafech v rámci *Corpus aristotelicum* lze považovat Valentina Roseho, autora monumentální práce *Aristoteles Pseudoepigraphus*, vydané v Lipsku v roce 1863. Z četných badatelů, kteří na něj od té doby navázali, je třeba zmínit alespoň Martina Grabmanna a Lynna Thorndikea či v novější době Charlese Burnetta, Stevena Williamse, a hlavně Charlese B. Schmitta, tvůrce cenného katalogu latinských pseudo-aristotelik *Pseudo-Aristoteles Latinus: a Guide to Latin Works Falsely Attributed to Aristotle* (Londýn 1985). Bylo-li hlavním záměrem Valentina Roseho a dalších autorů 19. a počátku 20. století vymezení a popsat korpus děl mylně připisovaných Aristotelovi a oddělit je od jeho autentických spisů, přesunulo se těžiště zájmu v novějším bádání na otázky překladů a transmise pseudo-aristotelických spisů ve středověku a na problém jejich recepce ve středověkém myšlení a kultuře.

Právě posledně zmíněné otázky byly předmětem mezinárodní konference s názvem *Pseudo-Aristotelian Texts in Medieval Thought*, která se uskutečnila od 28. do 30. září 2016 v rumunské Kluži (Cluj-Napoca) a která byla zároveň letošní výroční konferencí *Société internationale pour l'étude de la philosophie médiévale* (SIEPM). Organizátorem a hostitelem tohoto podnětného vědeckého setkání bylo *Centrum pro studium antické a středověké filosofie* při kluzské universitě *Babeş-Bolyai*, které založil a vede průkopník filosofické medievistiky v Rumunsku prof. Alexander Baumgarten.

Předmětem prvních tří příspěvků byla středověká recepce snad nejpopulárnějšího středověkého pseudo-aristotelika *Secretum secretorum*. Tento původně arabský spis, vydávající se (nejspíše neprávem) za překlad řeckého originálu, byl v průběhu 12. a 13. století přeložen do latiny hned dvakrát. Jedná se o fiktivní Aristotelův dopis jeho žákovi Alexandru Velikému, obsahující vedle poučení o spravedlivé vládě a o panovníckých ctnostech také uvedení do fyziognomie a různá lékařská doporučení, jak si zachovat dobré zdraví. Kromě toho tu nechybí ani základní ponaučení o astronomii a alchymii.

William Duba (Fribourg) se ve svém příspěvku zaměřil na roli *Secretum secretorum* ve středověké theologické a filosofické diskusi o tom, zda lze Aristotela řadit mezi spasené (jejíž odraz nalezneme také v Dantově *Božské komedii*). Význam této diskuse (z moderního pohledu poněkud bizarní) v rámci středověké učené kultury pochopíme, uvědomíme-li si tehdejší až devótní chápání Aristotela jako *Filosofo* par excellence a vzoru všech filosofů. Zdá se, že v této atmosféře bylo Aristotelovo zařazení do nebeského pantheonu pro některé jeho křesťanské obdivovatele natolik důležité, že dokázali přimhouřit oči nad tím, že byl pohan a že z křesťanské perspektivy se v řadě otázek evidentně mýlil. Tento postoj zastával například významný raný recipient Aristotelových spisů, anglický františkán Roger Bacon († 1294), který s odvoláním na jednu pasáž ze *Secretum secretorum* tvrdil, že Aristotelés byl na konci svého života vzat do nebe. Ba co víc, svéráznou interpretací Aristotelova spisu *De caelo* se snažil doložit, že Aristotelés věřil v Nejsvětější Trojici, a byl tak vlastně křesťanem *avant la lettre*. Naopak jeho mladší spolubratr, pařížský skotista Hugo de Novocastro († po r. 1322), tezi o Aristotelově spasení jednoznačně odmítal, přičemž poukazoval zejména na krutost, že Aristotelés nevěřil v nesmrtnost lidské duše ani v další centrální nauky křesťanství nutné pro spásu.

Recepci *Secretum secretorum* ve středověkém politickém myšlení se zabýval António Rocha Martins (Lisabon). Ve svém příspěvku se pokusil ukázat vliv tohoto pseudo-aristotelického spisu na politickou filosofii Alberta Velikého († 1280), Tomáše Akvinského († 1274) a Aegidia Romana († 1316). Ti podle něj z tohoto pseudo-aristotelika převzali zejména myšlenku, že cílem vlády je ctnost a štěstí politické obce.

Trojici příspěvků o recepci *Secretum secretorum* uzavřela Pavlína Čermanová (Praha), která představila bohatou recepci tohoto textu ve středověkých Čechách. Spis se dostal do Čech poprvé již v polovině 13. století pravděpodobně prostřednictvím papežského legáta a olomouckého kanovníka Alberta Behaima († cca 1260), který jej během svého pobytu na Prvním lyonském koncilu (1245) opsal do svého *Memorialbuch*. S aktivní recepcí *Secretum secretorum* v českém prostředí se následně setkáváme jak v lékařských textech – objevuje se například v *regimen sanitatis* napsaném Albíkem z Uničova († 1427) pro Václava IV. –, tak v různých královských zrcadlech. Zde je třeba zmínit například spis kartusiána Michala z Prahy († 1401) *De quatuor virtutibus cardinalibus pro eruditione principum*, dokončený kolem roku 1378, a především česky psanou *Správovnu* Pavla Žídka († po 1471). Její autor, židovský konvertita ke katolictví, ji napsal pro husitského krále Jiřího z Poděbrad s úmyslem přimět jej k obdobné konverzi, jakou prošel kdysi sám. *Secretum secretorum* zde recipoval, aby vytvořil obraz ideálního panovníka, který žije v souladu s katolickou církví; stylizoval se přitom do role nového Aristotela radícího svému českému Alexandrovi. O popularitě tohoto pseudo-aristotelického spisu ve středověkých a raně novověkých Čechách konečně svědčí také jeho dva německé a tři staročeské překlady z tohoto období. První, nedochovaný český překlad pochází již ze 14. století, další dva si v 16. století objednali vrcholní představitelé české šlechty Jáchym z Hradce († 1565) a Vilém z Rožmberka († 1592).

Další pseudoepigraf připisovaný ve středověku Aristotelovi, pseudo-aristotelická *Physiognomonica*, představila Lisa Devrieseová (Leuven). Jedná se o krátký antický spisek o vztahu tělesné fyziognomie a charakterových vlastností člověka. Do latiny byl přeložen ve 13. století a dočkal se poměrně velkého rozšíření i aktivní recepcí, o čemž kromě 126 dochovaných opisů svědčí také existence několika středověkých komentářů a adaptací. Referentka se zaměřila na další, dosud neprobádaný doklad středověké recepcí tohoto drobného spisu: na marginální glosy ve středověkých opisech *Physiognomonik*.

Předmětem dalších dvou referátů byl pseudo-aristotelický *Liber de causis*, známý metafyzický spis o emanaci bytí z první příčiny, vycházející z Proklovy *Elementatio theologica*. Pseudoepigrafický charakter tohoto původně arabsky psaného, evidentně novoplatónsky laděného textu rozpoznal již Tomáš Akvinský – což mu však nijak nebránilo, aby jej ve své filosofii intenzivně recipoval. Julie Swanstromová (Armstrong State University) se ve svém referátu zaměřila na Tomášovu kritickou recepci nauky *Liber de causis* o druhotných příčinách. Jak vysvětlila, anonymní autor spisu chápe druhotné příčiny nejen jako nástroje, jimiž prvotní (božská) příčina zprostředkovává a uskutečňuje bytí, nýbrž připisuje jim nadto schopnost bytí samostatně dále působit. Tomáš Akvinský naopak, ve snaze uchovat závislost stvoření na Bohu, druhotným příčinám tuto schopnost samostatného působení bytí upírá a vidí v nich pouze zprostředkovatele bytí pocházejícího od prvotní příčiny.

Henryk Anzulewicz (Bonn) se zaměřil na pojetí a recepci *Liber de causis* v díle Alberta Velikého. Jak ukázal na příkladu Albertovy teorie intelektu, byl vliv tohoto pseudo-aristotelického spisu na Albertovo myšlení mnohem větší, než se mělo v dosavadním bádání za to. Pokud jde o otázku Aristotelova domnělého autorství, Albert je na rozdíl od svého žáka Tomáše Akvinského sice nikdy nepopřel, zároveň však nelze ani říci, že je bez výhrad přijal. Spíše se zdá, že považoval *Liber de causis* za jakousi kompilaci, zachycující nicméně autentické Aristotelovo myšlení.

Další pseudo-aristotelikum, antický geograficko-kosmologický traktát *De mundo*, a jeho středověká recepcí byly předmětem následujícího referátu, který přednesl Andrei Marinca (Cluj). Drobný spisek pojednávající o světě a o Božím působení v něm byl ve středověku přeložen do latiny dokonce dvakrát a byl recipován jak ve filosofii, tak v teologii. Jak referent ukázal na příkladu komentářů k *Sentencím* Petra Lombardského od Thomase Bradwardina († 1349) a Andrease de Novocastro († cca 1400), našel tento pseudo-aristotelický text uplatnění například v tehdejší teologické diskusi o Božím způsobu poznání jednotlivin.

Původně arabský spis *De proprietatibus elementorum*, který byl ve 12. století pod Aristotelovým jménem přeložen do latiny, představila Monika Mansfeldová (Katowice). Ačkoli středověká recepcí tohoto pseudo-aristotelického přírodovědného kompendia zřejmě zůstala – alespoň v universitním prostředí – značně omezená, našlo si přece jen i tam své čtenáře a aktivní recipienty. Dokládá to například dosud nevydaná anonymní parafráze tohoto spisu z okruhu krakovské university, která se dochovala v rukopise 739 Jagellonské knihovny.

Filosoficko-botanický spis *De plantis*, pocházející od hellénistického peripatetického filosofa a historiografa Mikuláše z Damašku, avšak připisovaný ve středověku Aristotelovi, byl předmětem příspěvku Marileny Panarelliové (Lecce). Referentka se zaměřila zejména na recepci tohoto spisu v nejvýznamnějším středověkém komentáři k němu, v *De vegetabilibus* Alberta Velikého. Jak ukázala, projevil se zde vliv *De plantis* především v Albertově nauce o „duši“ rostlin a o tzv. „radikální vlhkosti“ (*humidum radicale*) a jejím významu pro konstituci a vývoj rostlin.

Evelina Mitevová (Kolín n. R.) se zamýšlela obecněji nad rolí a postavením pseudo-aristotelik v Albertových přírodovědných spisech. Jak vysvětlila, cílem tohoto možná nejvýznamnějšího středověkého recipienta Aristotelovy filosofie bylo vytvoření tzv. *scientia perfecta*, tedy jakési přírodovědné encyklopedie obsahující veškeré přírodovědné vědění. Albert za tímto účelem záměrně doplňoval „tematické mezery“ v Aristotelových autentických přírodovědných spisech texty pseudoepigrafickými, případně i vlastními. Díky tomuto svému encyklopedickému úsilí se pro pozdní středověk stal – stejně jako Aristotelés sám – synonymem přírodního filosofa; podobně jako jeho antickému předchůdci se mu pak také začaly připisovat různé pseudoepigrafické spisy. Nejznámější příklad představuje pseudo-albertovský spis *De secretis mulierum*, v pozdním středověku hojně čtený.

O středověké recepci dvou dalších antických pseudo-aristotelik, spisu *De inundatione Nili a Ekonomik*, pojednal ve svém příspěvku Pavel Blažek (Praha). První představuje stručný přírodovědný traktát o příčině každoročních záplav Nilu a podle některých moderních badatelů by mohl skutečně pocházet z pera samotného Aristotela; pseudo-aristotelské *Ekonomiky* (tak jak byly známy v nejrozšířenějším středověkém překladu od Duranda z Auvergne z roku 1295) jsou morálně-filosofickým pojednáním o domácnosti a manželství, složeným ze dvou různých (a různorodých) částí. Příspěvek byl zaměřen zejména na komentáře k těmto dvěma spisům, které – v přesvědčení, že se jedná o autentické Aristotelovy texty – na počátku 14. století napsal pařížský filosof a mistr pařížské artistické fakulty Bartoloměj z Brugg († 1356). Jak referent ukázal, Bartolomějovi se podařilo umnou exegezi „dokázat“ autenticky aristotelický původ i plně aristotelický charakter obou pseudoepigrafických textů, a tak je naplno integrovat do středověkého kánonu Aristotelových spisů.

Maria da Conceição Camps (Coimbra) se zabývala středověkou a raně novověkou recepcí pseudo-aristotelického přírodovědného spisu pojednávajícího o barvách *De coloribus*. Její referát sledoval, jak byla zde obsažená teorie o „pravých“ a „nepravých“ či pouze iluzivních barvách recipována v komentáři portugalského jezuita Manuela de Goise k *De anima* z roku 1598.

Pieter de Leemans (Leuven) se zabýval latinským překladem a rukopisnou recepcí pseudo-aristotelické *Epistula ad Alexandrum*, stručného didaktického spisku v epistolární podobě, obsahujícího (podobně jako *Secretum secretorum*) Aristotelovy rady Alexandru Velikému. Jak se referentovi prostřednictvím důkladné filologické analýzy podařilo přesvědčivě ukázat, nebyl (dosud nezná-

mým) autorem středověkého latinského překladu tohoto spisku nikdo jiný než slavný překladatel Aristotelových děl Vilém z Moerbeke († 1286). Třebaže byl spis hojně opisován a často jej nalezneme v rámci rukopisů obsahujících Aristotelova *opera omnia* (tzv. *corpora recentiora*), nebyl, zdá se, aktivně recipován.

Recepci pseudo-aristotelského spisu *Theologia Aristotelis* v díle židovského myslitele Maimonida († 1204) se zabývala Beate Ulrike La Sala (Berlin). Jak ukázala, recipoval Maimonides tuto arabskou parafrázi Plótinových *Ennead* zejména ve své emanační nauce, jejímž dalším významným zdrojem však bylo vedle *Theologia Aristotelis* dílo Al-Ghazáliho († 1111).

Tématem posledních tří příspěvků byl pseudo-aristotelský dialog známý pod názvem *Knihla o jablku, Liber de pomo*. Jedná se o adaptaci Platónova *Faidónu*, jejíž obsah tvoří platónsky laděný filosofický dialog umírajícího Aristotela s jeho žáky (Aristotelés přitom drží v ruce – odtud název spisu – voňavé jablko). V arabském prostředí vzniklý dialog byl později adaptován do hebrejštiny, z níž byl nakonec v polovině 13. století přeložen do latiny. Aristotelés v něm vystupuje jako platonizující myslitel, který (na rozdíl od některých svých autentických spisů) zastává stanoviska zcela kompatibilní s věroukou tří monotheistických náboženství – například jednoznačně hájí nesmrtnost lidské duše.

Gustavo Fernandes Walker (Buenos Aires) se zaměřil na možné interpretace i středověkou recepci jedné poněkud enigmatické pasáže tohoto spisu, v níž Aristotelés přirovnává logiku ke štíru. Jedním z možných významů této pasáže (odpovídající pohledu na logiku, který známe i z jiných středověkých spisů) je tento: Stejně jako štír je zřepdu vřidný, vzadu však skrývá jedovatý ocas, tak i logika má obojaký charakter: tváří se jako užitečný nástroj argumentace (a také jím zpravidla skutečně je), zároveň však v sobě skrývá nebezpečí zneužití v podobě sofistiky a planého filosofování.

Abraham Melamed (Haifa) pojednal o hebrejské verzi *Liber de pomo* a poukázal na její význam při vzniku toho, co nazval „mýtem židovského Aristotela“. Podobně jako se křesťanští myslitelé středověku pokoušeli Aristotela „pokřesťanštit“ a uvést jeho nauku v soulad s křesťanským viděním světa, snažili se jej jejich židovští současníci „požidovštit“. Motivací tohoto úsilí středověkých, ale i raně novověkých židovských myslitelů bylo jednak sdílené přesvědčení, že všechno věděni má svůj prapůvod v tůře, a musí s ním tudíž být v souladu, jednak snaha legitimizovat v rámci židovství studium filosofie. Jak referent ukázal, *Liber de pomo* sehrál v této židovské reinterpretaci Aristotela významnou roli. Někteří židovští myslitelé (Abraham Mari z Lunelu, Chajim z Briviesi, Josef ibn Šem Tov) totiž tento spis použili jako hlavní důkaz, že se Aristotelés na smrtelné posteli zřekl svých mylných filosofických názorů a následoval praotce Abraháma konverzí k židovství.

Sérii přednášek uzavřela Ioana Curuțová (Cluj), která se ve svém referátu zaměřila na recepci *Liber de pomo* v sentenčních komentářích dvou pařížských theologů 14. století, Tomáše ze Štrasburku († 1357) a Godescalca z Nepomuku († cca 1369). Zatímco první z nich tento pseudo-aristotelský spis použil jako důkaz, že Aristotelés – navzdory svým autentickým spisům – věřil ve stvoření

světa *ex nihilo*, a tudíž zastával pravověrné stanovisko v souladu s křesťanskou vírou, druhý explicitně odmítl použít *Liber de pomo* v tomto smyslu.

Snažit se pojmenovat badatelský přínos této podnětné a zdařilé konference je možná předčasné a ukáže jej až recepcí chystaného sborníku. Jisté však je, že konference prohloubila v řadě dílčích aspektů naše poznatky o rozšíření a recepci pseudo-aristotelských spisů ve středověku. To platí, zejména pokud jde o jejich přítomnost v universitním prostředí a o jejich „učenou“ recepci ve spisech spekulativní filosofie a theologie. Zde se podařilo blíže určit postavení těchto spisů v rámci středověkého *corpus aristotelicum* a poukázat na dosud neznámé případy jejich využití v theologických a filosofických dílech. Celkově se však zdá, že konference nijak zásadně nerevidovala dosavadní stav poznání, podle kterého sehrávala pseudo-aristotelika v rámci středověké „učené“ recepcí Aristotela – ve srovnání s významem jeho velkých autentických spisů – vesměs marginální roli. Spíše tento pohled v zásadě potvrdila. Až na výjimky naopak zůstala na konferenci téměř opomenuta oblast *mimouniversitní* recepcí pseudo-Aristotela (např. v encyklopediích či šlechtickém prostředí), kde se zajisté nabízí široké pole pro další bádání. Právě vzhledem k intelektuálně nenáročnému, zábavně-poučnému charakteru řady pseudo-aristotelských spisů lze zde jejich recepci předpokládat ve zvýšené míře (jak ukazuje např. česká recepcí *Secretum secretorum*, představená Pavlínou Cermanovou). Jako jedno ze šťastných rozhodnutí organizátorů lze konečně vyzdvihnout rozšíření záběru konference o židovský a islámský kulturní okruh. Právě toto spojení studia křesťanské, židovské a islámské recepcí pseudo-Aristotela v rámci jedné konference (byť poslední dva kulturní okruhy na ní byly zastoupeny jen třemi příspěvky) se ukázalo jako velmi užitečné, protože umožnilo nahlédnout rozdíly i shody mezi způsoby recepcí pseudo-Aristotela v těchto třech monotheistických kulturách.

Pavel Blažek